

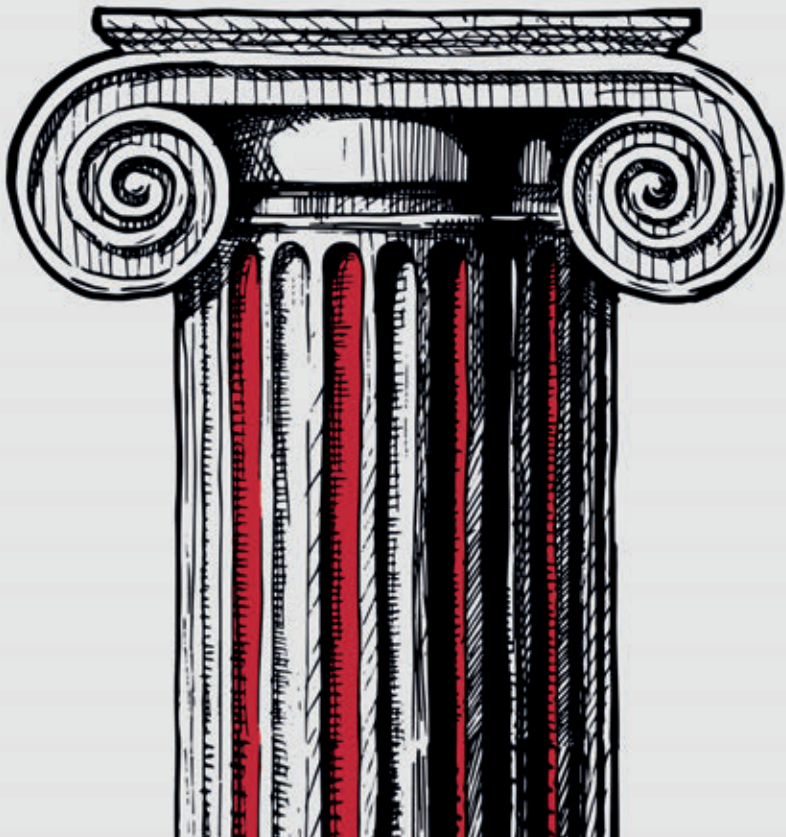
Pòrtic

Josep V. Boira

Roma i nosaltres

**La presència de valencians,
catalans, balears i aragonesos
a la Ciutat Eterna**

Pròleg d'Antoni Puigverd

Josep Vicent Boira

Roma i nosaltres

La presència de valencians, catalans, balears
i aragonesos a la Ciutat Eterna

Pròleg d'Antoni Puigverd

Primera edició: gener del 2020

© Josep Vicent Boira Maiques, 2020

© pel pròleg, Antoni Puigverd, 2020

Iconografia: Grupo Planeta

© Fotografies: Album

© Fotografia p. 57: Archivo ABC

Drets exclusius d'aquesta edició:

Raval Edicions SLU Pòrtic

Av. Diagonal, 662-664

08034 Barcelona

www.portic.cat

ISBN: 978-84-9809-458-9

Dipòsit legal: B. 970-2020

Fotocomposició: gama, sl

El paper utilitzat per a la impressió d'aquest llibre té la qualificació de paper ecològic i procedeix de boscos gestionats de manera sostenible.

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47).
Tots els drets reservats.

TAULA

Pròleg: Passejant per Roma amb un mirall aragonès, per Antoni Puigverd	7
Preludi.	17
I. GRANS ESGLÉSIES I MONUMENTS	73
II. PASSEJADES A PEU PER ROMA	157
1. Passejada primera: al voltant de San Giovanni in Laterano (3,5 quilòmetres; 45 minuts)	160
2. Passejada segona: al voltant de la Salita dei Borgia (1,6 quilòmetres; 21 minuts)	173
3. Passejada tercera: al voltant de Castel Sant'Angelo (4 quilòmetres; 52 minuts)	179
4. Passejada quarta: al voltant de San Pietro (2,6 quilòmetres; 36 minuts).	184
5. Passejada cinquena: al voltant de Santa Maria del Popolo (3,8 quilòmetres; 47 minuts).	190
6. Passejada sisena: al voltant de Santa Maria sopra Minerva (2,7 quilòmetres; 30 minuts) .	200
7. Passejada setena: al voltant de la Piazza della Repubblica (2,5 quilòmetres; 35 minuts)	212

8. Passejada vuitena: al voltant de Santa Maria in Aracoeli (6,6 quilòmetres; 1 hora i 25 minuts)	220
9. Passejada novena: al voltant de Santa Maria Maggiore (4,4 quilòmetres; 55 minuts)	236
10. Passejada desena: al voltant de Santa Maria in Monserrato (4,3 quilòmetres; 55 minuts) . .	245
11. Passejada onzena: de la Chiesa del Gesù cap al Tíber (1,5 quilòmetres; 21 minuts)	260
12. Passejada dotzena: de la Chiesa del Gesù cap al Quirinal (2 quilòmetres; 26 minuts)	265
III. VISITES PER LA PERIFÈRIA DE ROMA	275
1. Al voltant del Gianicolo	278
2. Cap al sud: camí de l'EUR	289
3. Els barris del nord	301
Bibliografia	311

I

GRANS ESGLÉSIES I MONUMENTS

È vero que gli italiani guardano a Roma come a una capitale tale inefficiente e come a una città moralmente corrotta dal punto di vista etico-politico, ma è anche vero che Roma riflette proprio le parti corrotte della società italiana.

GIOVANNI RUSSO, 1975

Come Gerusalemme, come Varanasi, Roma piace agli idioti e ai sapienti, ai bruti e agli animi più delicati e gentili.

EMMANUELE TREVI, 2018

SANTA MARIA DEL POPOLO

«Cap a l'any 1099, algun home hàbil atemorí el poble de Roma amb l'ombra de Neró, que feia sols mil trenta-un anys que havia mort. El cruel emperador [...] s'entretenia a reaparèixer de nit per turmentar els vius. Probablement en aquella època no es feia gran diferència entre un dimoni i un emperador romà perseguidor dels cristians. Hom va construir una bonica església, en la qual som ara, i Neró, atemorit, no tornà a aparèixer».

Aquesta història la relata Stendhal al seu llibre sobre passejos per Roma. Efectivament, la tradició diu que aquesta església, visitadíssima pels turistes, va ser fundada pel papa Pasqual II a la fi del segle XI, i hom diu també que la seua funció va ser la de deslliurar el poble romà de les aparicions fantasmals i de les ànimes nocturnes associades al cadàver de Neró, emperador romà de mala fama, les cendres del qual hom suposava soterrades al turó del Pincio. Per cert, des d'una terrassa d'aquest turó hi ha una vista espectacular de la Piazza del Popolo i dels seus encontorns.

Aquest nom, del Popolo, pot provenir del fet que, al començament del segle XIII, la ciutadania romana, el poble, va

tornar a edificar l'església, si bé més endavant el papa Sixt VI la va reconstruir de la mà de l'arquitecte Pontelli. Edifici de tres naus, ha estat associat tradicionalment amb la família Della Rovere, cognom que sempre impressiona quan se'n parla. La nostra guia del 1900 en diu que *debe mirarse como una de las Iglesias más importantes de Roma, principalmente por las esculturas y grabados del siglo xv y xvi*, lloant les obres del Pinturicchio, les escultures funeràries de Sansovino i també la representació de la Mare de Déu *que se venera en el altar mayor [...] del número de aquellas que se atribuían a San Lucas*. Aquesta breu introducció no pot deixar passar els quadres de Miquel Àngel i de Caravaggio, ni tampoc les pintures de la cúpula de la capella Chigi, de disseny atribuït a Rafael i obra iniciada per Sebastiano del Piombo.

Dit això, el lector ha de saber que aquesta església també podia haver rebut el nom de la família Borja, atès que era el lloc on hi havia la capella del cardenal Roderic, futur papa Alexandre VI, i de bona part de la seua família. La capella era al creuer, la qual, des del 1901, és consagrada a santa Rita, la més extrema del braç dret. Aquesta capella tenia pintures murals, avui desaparegudes, del pintor favorit del papa valencià, Il Pinturicchio (1454-1513).

Parlar dels Borja a Roma és obrir una història interminable d'interpretacions, percepcions, errors d'apreciació i desconsideracions. Un escriptor del 1880, Andrea Leonetti, que va publicar tres volums sobre el papa Alexandre VI, i per extensió sobre la seua família, enalteix el caràcter heroic d'aquesta nissaga:

Forse nessuna casa di Spagna, rarissime certo di tutto il mondo, possono vantare una celebrità più antica, più chiara, più svariatemente vasta, quanto Casa de Borja, ovvero Borgia.

Sia per lato dei uomini, sia per quello di donne essa novera fra suoi membri duchi, principi, condottieri, capitani, magistrati, generali di Ordini Sacri, Vice-Re, Prelati e Vescovi moltissimi, Cardinali assai, e due Pontefici massimi, e un gran Santo...

Doncs bé, aquesta gran família va tenir a Roma un lloc d'especial predilecció, que és aquesta capella que visitem. Dedicada en primer lloc a santa Llúcia, hi descansaven un bon nombre de familiars. Hi era Vannozza Cattanei (Giovanna, morta a 76 anys, el 26 de novembre de 1518), amant de Roderic i mare de Cèsar i de la duquesa de Ferrara, Lucrecia. Hi havia també la tomba del segon duc de Gandia, avi de sant Francesc de Borja, el jove Joan de Borja, assassinat el 1497 a 22 anys. El seu cos, llançat al Tíber, va reposar en aquesta església durant decennis abans de desaparèixer amb les reformes i amb les turbulències i els odis antiborgians posteriors. Per cert, la làpida funerària de Vannozza Cattanei va ser traslladada d'ací a la petita església de **San Marco Evangelista al Campidoglio**, a la Piazza Venezia, com veurem.

Però a més d'aquesta capella, cal visitar la primera de la dreta, que allotja encara el sepulcre d'un altre valencià il·lustre, Joan de Castro. Aquest personatge va ser nomenat cardenal el 1496 i va morir a Roma el 29 de setembre de 1506, a 75 anys. A la seua tomba encara hi podem llegir *Illustri Citerioris Hispaniae*, és a dir allò que al XVI es coneixia com una persona procedent de l'Espanya Citerior, nom d'aquella província romana mediterrània que, al Renaixement, es va fer servir —amb un claríssim regust cultista i humanista— per a designar el conjunt dels estats peninsulars de la Corona d'Aragó. Castro fou un eminent home d'església: de clergue a la ciutat d'Elna (al Rosselló) va escalar posicions fins a esdevenir, el 29 de febrer de 1479, bisbe d'Agrigent (Girgenti en

idioma sicilià, Agrigento en italià), elevat a la porpra cardenalícia per Sixt IV, un papa Della Rovere. Però per a mi, el més extraordinari de la seua biografia és que arribà a ser governador militar de Castel Sant'Angelo, a Roma, la qual cosa hauria de ser motiu d'orgull (potser, junt amb Guillem Ramon de Borja, que fou capità de la Guàrdia Pontifícia el 1503, un dels càrrecs més importants de l'època des del punt de vista militar). Per conèixer millor el personatge, aquestes planes han de seguir Tormo quan lloa la fidelitat i la disciplina de Castro a les ordres del «seu» papa Alexandre VI. I parlant de sants pares de l'Església, aquest cardenal valencià va estar a punt de ser nomenat successor del papa Borja (hauria estat el tercer valencià!), havent recollit dotze vots en el conclave que, finalment, va triar el papa guerrer, Juli II (Giuliano della Rovere). Aquella dotzena de vots li vingueren de la pressió feta pel rei d'Aragó i regent de Castella, Ferran el Catòlic.

No s'acaben ací les referències properes als ciutadans de la Corona d'Aragó en aquest temple, en especial, als valencians. A la quarta capella de la dreta —on hi ha la tomba del portugués Jorge Costa— hi destaca el retaule de santa Caterina, i a l'esquerra hi apareix la figura de sant Vicent Màrtir, patró de València, urbs que en recorda el martiri cada 22 de gener (també és patró de Lisboa). D'acord amb l'origen i la dedicació de la capella, Tormo diu que el sant valencià hi està representat *a la portuguesa*, i certament s'hi veu la caravella de la travessia que, segons la tradició, va fer el seu cos entre el lloc del martiri, València, i el lloc on va ser soterrat primerament, al qual donà nom: el cap de São Vicente, a l'Algarve, a l'extrem sud de Portugal.

Finalment, en parlar de Santa Maria del Popolo no podem oblidar, com diu Ximo Company, que cal visitar-hi el primitiu retaule major del temple —avui en una petita cape-

lla de la sagristia—, encomanat per Roderic de Borja a l'escultor Andrea Bregno el 1473. Aquell historiador de l'art certifica amb el patrocini d'aquesta obra l'adhesió del papa als esquemes estètics del Renaixement. Nova manera d'observar l'art i la humanitat. Renaixement pur comandat per un valencià a Roma. També a prop de la sagristia, una pila d'aigua beneita, obra del mateix taller de Bregno, encomanada per Vannozza Cattanei, l'amant de Roderic, llueix els escuts d'ella i els dels Borja...

Tanmateix, el passat de la Corona d'Aragó dins l'església de Santa Maria del Popolo presenta altres testimonis que potser per al lector seran més difícils d'observar (si és que encara hi són tots!), però que en tot cas ha de conèixer per a valorar l'indret, com ara la lauda sepulcral d'un tal Bernat Pau, mallorquí mort a 25 anys, el dia de Nadal del 1490. I a la sagristia hi ha diferents obres que provenien de la capella dels Borja. La primera és el sepulcre d'un altre valencià (*valentino*, s'hi pot llegir), Pere Guillem Roca (alguna pàgina d'internet encara el bateja *all'italiana*: Pietro Guglielmo Rocca!), bisbe de Salern, mort el 28 de novembre de 1482. La segona, un retaule, retocat i modificat, d'Andrea Bregno, que en realitat és un record sepulcral d'un tal M. Antonio, mort a 7 anys, 8 mesos, 24 dies i 10 hores; tan detallat recompte del temps, i que a sota hi figure l'escut dels Borja-Oms, fa pensar en algun membre de la família (un fill?) molt volgut i plorat per qui al cap d'uns anys seria papa de tota la cristiandat. I encara en resta una tercera: la tomba del bisbe de Burgos Juan Ortega Gumiel, que, tot i no ser fill de la Corona d'Aragó, sí va que va ser datari del papa Alexandre VI, de manera que també paga la pena citar-lo ara i ací.

Desaparegudes ja en temps de Tormo (i conegudes, doncs, sols per la bibliografia), hi havia a Santa Maria altres

tombes, com la del valencià, canonge de Sogorb, Lorenzo Martí; la d'un tal Sancho, familiar del papa Alexandre, de 50 anys, i la sepultura d'un personatge que ens sona, però que no és el gran poeta de nom Joan: era la tomba de Pere Roís de Corella, valencià de Cocentaina, protonotari i ardiaca de Xàtiva, mort de manera sobtada (això en deia la inscripció) a 48 anys d'edat.

Amb tots aquests testimonis, el lector de les terres de la Corona d'Aragó podrà —a més de fruir de les obres de Caravaggio— entendre'm millor si dic que aquesta església podria haver estat batejada Santa Maria del Popolo... valentino!

SAN GIOVANNI IN LATERANO

És la primera i principal basílica de Roma i de tot el món catòlic: *Ecclesia Urbis et Orbis, Mater et Caput Ecclesiarum*. Així ho va reconèixer Stendhal: «Sant Joan del Laterà és la primera església del món [...] és la seu del sobirà pontífex com a bisbe de Roma. El papa, després de l'exaltació al tron, ve ací a prendre'n possessió (la cerimònia de *presa di possesso*)». La basílica també és anomenada *costantiniana*, perquè fou l'emperador Constantí qui la va fundar. Lloc de celebració de dotze concilis, el temple primitiu desaparegué el 1308 arran un ferotge incendi i fou reconstruït pel papa Climent V i reformat per papes successius. La façana, impressionant, és de travertí amb enormes columnes i pilastres, però és inoblidable l'estampa de les onze gegantines estàtues que coronen la balustrada, una de les quals, la del Salvador, amb el potent braç estés cap a l'observador, com en senyal d'acolliment i d'interrogació. Una vegada a l'interior, les sis naus, inclosa la del creuer, transmeten una sensació de petitesa a qui hi pe-

netra. Borromini n'és el culpable. Passejar entre els dotze enormes apòstols de marbre cap a l'altar papal, situat a sota d'un tabernacle gòtic, permet de fer-se una impressió de les dimensions i de la sorprenent combinació de colors i materials de l'edificació. La guia del 1900 ens recomana de no perdre'ns la capella del Santíssim Sagrament, al fons del creuer, on un altre tabernacle de quatre columnes verdes s'aixopluga sota un frontis amb entaulament de bronze daurat, sostingut per quatre columnes més del mateix material: *Muchos anticuarios creen que estas columnas son las que Augusto mandó hacer después de la victoria de Accio con los bronceos de las proas de las naves egipcias, para colocarlas en el Capitolio. Se non è vero...*

Abans d'entrar-hi, una nota. Sabem que damunt la famosa Porta Santa —oberta justament el 1500 amb motiu del jubileu— hi hagué l'escut, pintat per Bramante, del segon dels papes valencians, Alexandre VI. Segons Company i Garín, hi apareixia el Salvador amb uns àngels que li feien una corona i diferents figures que sostenien les armes dels Borja. D'aquesta composició tan sols en resta una còpia rònega a la collecció Albertina de la Biblioteca Nacional de Viena. Però a banda d'aquest testimoni perdut, quina relació manté la basílica amb la Corona d'Aragó? Doncs una de ben gran! Segons Tormo, les dues grans columnes de l'arc triomfal que clou la nau central i dona pas al creuer, de granit rosa, van ser-hi instal·lades pel papa Alexandre VI, molt possiblement procedents d'algun dels edificis imperials que encara sobreviuen a finals del segle xv a Roma. No es descuide, doncs, el viatger, d'acaronar-ne la superfície quan hi vaja. Però encara n'hi ha més.

La tercera capella a l'esquerra fou la capella Godoy (ara dedicada a la *Madonna delle Grazie*), personatge que va

aconseguir el dret de sepultura en aquell lloc. El favorit de Carles IV, Manuel de Godoy y Álvarez de Faria, va nèixer a Badajoz el 1767; tot i que mai no hi fou soterrat, els seus drets van passar als hereus d'un dels títols que el rei havia creat per a ell el 1803: el ducat de Sueca, títol nobiliari d'Aragó amb *Grandeza de España* «de primera classe». Els descendents de Godoy —els Rúspoli— mantingueren aquest títol recollit de la ciutat de la Ribera Baixa, al País Valencià. Ves a saber si Luis Carlos Rúspoli y Sanchiz, sisé duc de Sueca, nascut el 1963, podria descansar a San Giovanni en la capella que va ser de Godoy!

Quan es visite la basílica, cal no descuidar-se de fer una passejada cap a la tomba de Marie-Anne La Trémoille, més coneguda com a princesa dels Ursins. Aquesta dona, soterrada a la primera capella de la dreta, va ser l'àvia del primer rei Borbó d'Espanya, Felip V, d'infausta memòria per als habitants de la Corona d'Aragó (no debades el seu retrat penja de cap per avall al Museu de l'Almodí, de Xàtiva, ciutat que els seus partidaris van incendiar durant la guerra de Successió, al segle XVIII). Aquesta dona, també duquessa de Bracciano, morta el 1722, havia estat enviada pel rei Lluís XIV de França per a dirigir el net durant els primers anys de regnat. Conta Tormo que, quan Felip de Borbó va enviduar de la primera dona, Maria Lluïsa Gabriela de Savoia, fou la princesa dels Ursins qui no sols va sostenir el rei, sinó que en realitat governà Espanya. Fins i tot es diu que va proporcionar a Felip la segona esposa, Isabel de Farnesio. La relació directa d'aquesta dona amb Felip V, i la d'aquest, per raons militars, amb els vells estats de la Corona d'Aragó, ens mouen a incloure-la en aquestes planes.

I encara més. A la capella de més a la dreta entre les que componen la capçalera (hui Cappella del Crocifisso), cal no

deixar d'admirar una tomba del segle xv, de l'humanista Lorenzo Valla. Valla havia nascut a Roma, però durant deu anys fou secretari del rei Alfons V d'Aragó, més conegut per Alfons el Magnànim (soterrat a Poblet), així com del papa Calixt III, també valencià. Va escriure, a més, la biografia de Ferran I d'Antequera. A banda d'aquests mèrits, que el situen per això entre els noms d'aquesta guia, Valla fou un extraordinari humanista, canonge del Laterà i curial del papa Nicolau V. Hom diu que el seu mestratge va ser definitiu, en la influència i en l'orientació, per a dos altres humanistes universals súbdits de la Corona d'Aragó: el valencià Joan Lluís Vives i l'aragonés Miquel Servet. Tots dos, signes dels temps, van haver d'exiliar-se: el primer a Flandes i a Anglaterra, el segon a França i a Suïssa. Que Lorenzo Valla estiga soterrat a San Giovanni in Laterano és un gran mèrit a favor de l'Església catòlica, perquè l'humanista romà fou el primer a posar en dubte la donació de l'estat pontifici —és a dir el poder civil— per Constantí al papa sant Silvestre. Tal donació barrinava l'edifici del poder terrenal i de l'autoritat civil del Vaticà, la qual cosa, per al segle xv, no estava gens malament com a fet subversiu... Diuen que va ser Calixt III qui va ordenar de donar-li sepultura a San Giovanni. Per cert, parlant de papes, a la basílica hi trobarem també la tomba de Silvestre II, un sant pare que regnà entorn de l'any 1000 i que va estudiar a l'escola episcopal de Vic!

Entre les peces perdudes que el viatger pot anotar en la història oblidada de la Corona d'Aragó a la basílica *costantiniana*, podem esmentar-ne dues de desigual importància: la primera, la llosa sepulcral d'un tal Mateu Pasqual, de Tarragona, docte trilingüe (en llengües bíbliques), que va morir el 26 de desembre de 1562 a 63 anys i que ací fou soterrat. Però la segona mereix una pausa.

Elies Tormo escriu:

Pero en el claustro la pieza única en su genero es... ¿era? heráldica y con inscripciones..., estas, todas, lemas caballerescos, los de elección personal, motes o divisas: amorosos en la mayoría de los casos. Casi todos en lengua catalana, y precisamente en su dialecto valenciano; algunos de los motes en castellano, idioma, éste, que era también y es desde siempre (desde la reconquista del siglo XIII), segunda lengua, también propia, del reino de Valencia, hablada por un tercio o un cuarto de sus habitantes.

A banda de la doctrina filològica i les anotacions històriques sobre el bilingüisme original valencià, el text de Tormo ens posa sobre una pista interessant. Al claustre de San Giovanni in Laterano hi havia una taula on hi havia inscripcions heràldiques de nobles de la Corona d'Aragó, que alguns atribueixen al reconeixement pel patrocini de la reconstrucció del temple basilical després de l'incendi del 1308 sota el papa Climent V, i més versemblantment a la intervenció militar de capitans de la Corona d'Aragó en defensa del papat el 1445, com veurem.

Sembla que Tormo —en les visites anteriors—, no hi havia vist la taula i no fou fins el 1939, gràcies a un tal mossén Junyent, que la va veure. Per això en el text inicial es va deixar guiar, en una primera aproximació, pel que havia llegit en diverses fonts: *Copiaré lo que se publicó, ya que no se puede dar con el tal tablón, o al menos yo no he podido dar con él en el claustro, ni tampoco en las dependencias de él y de las sacristías en que he logrado introducirme.* Més endavant, el mateix Tormo en descriu les característiques una vegada, sembla, la va haver vista: tres taules llargues (*tres largos ta-*

blones) amb grans escuts que començaven amb el del governador del Regne de València, un Corella.

El lector pot imaginar aquella taula amb vint llinatges nobiliaris de la Corona d'Aragó, amb l'escut familiar, divises, cognoms i noms personals. Aquesta mena de panòpia de la més alta noblesa de la Corona d'Aragó a Roma, en opinió de Tormo, es concentrava en famílies valencianes, i ens diu: *Por mi parte, con toda y absoluta seguridad declaro que todos los nombres y apellidos son valencianos y las frases del siglo xv, y hasta, por un acaso, se nota bien la forma dialectal del valenciano llamada «apichat» (o sea de la ciudad de Valencia y su huerta y la de Gandía): sin nota de catalán ni de mallorquín...* Les hipòtesis de Tormo sobre el seu origen són diferents: que es tractara d'una ambaixada de la noblesa valenciana davant el papa Calixt III o que fora l'embrió d'una croada —una companyia de nobles—, per a lluitar contra els turcs. Entre els noms, Martí, Guillem Ramon, Ferrer, Joan Martorell, Pere de Corella, Bartomeu Ferrer, Francesc de Soler, Galceran Mercader, Lluís de Soler, Pere de Ripoll...

Per a entendre aquest símbol que el papa Eugeni IV va ordenar de posar ni més ni menys que a la portada de San Giovanni in Laterano a mitjan segle xv, cal escorcollar l'obra d'un historiador valencià del segle xvii, Gaspar Escolano. En *Décadas de la historia de Valencia* hi podem llegir, en diferents passatges, referències que ens il·lustren de l'origen d'aquest testimoni excepcional. Per exemple, al llibre vuité, a la pàgina 752 hi trobem un paràgraf a propòsit de la vida d'un dels Ferrer, una noble família valenciana que va participar

en el socorro que imbió [es refereix al rei Alfons el Magnànim des de Nàpols] al Papa contra sus enemigos, en el qual fueron capitanes Bartholome y Francisco Ferrer, con otros de Cata-

luña y Valencia, como aparece por la Tabla, que para eterna memoria mandó poner el Papa en Roma sobre la portada de San Juan de Letrán.

Escolano cita nombroses vegades al llarg de la seua obra detalls d'aquest fet commemoratiu, com quan parla d'un tal Jaume Romeu, que *servió al Papa tan a su gusto que mandó poner sobre la portada de San Juan de Letrán en Roma, todos los nombres de los Capitanes escritos en tres tablas con sus escudos y empresas y en la primera Tabla el Rey Don Alfonso y a su lado el General Jayme Romeo*. Sembla, doncs, que l'agraïment papal de la valerosa actuació dels nobles de la Corona d'Aragó es degué a una guerra entre el papa i el duc de Milà, Francesco Sforza (Francisco Esforcia en l'obra d'Escolano), que havia ocupat una part dels estats papals. La victòria dels homes d'Alfons el Magnànim fou tan gran, que en un lloc tan rellevant com San Giovanni in Laterano hi figuraren durant segles els seus escuts, com el de Lluís de Calataiud: *çapata en campo azul y en la cimera una cabeça de dragón con la boca abierta que dize en Valenciano: TOT HOM SE GVARDE...* En total hi havia els escuts de seixanta capitans de la Corona d'Aragó que lluitaren contra l'exèrcit de Sforza. Escolano (a principis del segle XVII) ens diu: *El tiempo ha borrado y escurecido de todos puntos las dos y queda ilesa solamente la una, que contiene la figura del Rey y los escudos y nombres de veynte capitanes. Estos fueron Guillen Ramon de Vilafranca, Francisco Alòs, Luys de Soler, Jayme Romeu, Pedro de Arnius, Francisco Ferrer, Francisco Soler, Bartholome Ferrer, Martin Tolsá, Narciso de Sandonis, Pedro de Ripoll, Ramon Villamarin, Pedro de Corella, Joan Martorell, Guillen Ramon Planella, Dioniso Civera, Luys de Calatayud, Galceran Mercader, Francisco Soler y don Eximen Pérez de Corella*. Aquests noms

enumerats per Escolano coincideixen fil per randa amb els que Forcella, al segle XIX, ens proporciona en la seua recopilació d'inscripcions i d'escuts de les esglésies de Roma.

Si el 1939 aquest recull heràldic de la noblesa valenciana hi era, en algun lloc ha de ser! Tormo ens en dona pistes: *Se había guardado en el casi impenetrable tesoro, y se ha trasladado a las estancias inmediatas al claustro, que son improvisado museo de los hallazgos de las últimas excavaciones bajo las naves de la Basílica.* Nosaltres, però, no l'hem trobat. Bona sort, viatger!

A prop d'aquest enorme temple es troba la coneguda **Scala Santa**. El nostre historiador ens diu que, dissortadament, havia perdut les notes que havia pres d'aquella visita, però que creia recordar-ne un escut del primer papa Borja, Calixt III, que probablement era a les habitacions altes, dedicades, en aquell moment, al culte.

SANTA MARIA SOPRA MINERVA

Església major dels dominics a Roma, cedida pels benedictins a finals del segle XIV i reedificada per aquells, la façana en testimonia el procés. És dels pocs temples que Stendhal no va elogiar: «Situada davant un elefant que sosté un obelisc. Els frares dominics han encertat a donar a aquesta església un aspecte terrible i que recorda la Inquisició de Goa. Han hagut de recórrer a l'estil gòtic [...] hem vist un soterrar en aquesta església un dia de pluja: és l'espectacle més lúgubre que les nostres companyes de viatge han vist a Roma».

El temple s'associa a les crescudes del Tíber: el viatger hi podrà contemplar diferents làpides on figura fins on van arribar les aigües del riu en diferents episodis d'inundació. No

debades aquest districte és un dels més baixos de la ciutat i subjecte, doncs, a aquest perill periòdic. En una de les inscripcions hi trobem: MDLVII DIE XV SEPTEMBRIS HUC THYBER ADVENIT PAULUS DUM QUARTUS IN ANNO TERNO EIUS RECTOR MAXIMUS ORBIS ERAT, és a dir: «El 15 de setembre de 1557 el Tíber arribà fins ací, quan Pau IV era el suprem rector del Món, el tercer any del seu pontificat».

El nom de l'església deriva del fet d'haver estat bastida sobre les restes del temple de Minerva, construït per Pompeu el Gran després de les seues victòries. L'interior va ser renovat cap al 1847 —amb l'excepció de les capelles—, la qual cosa va retornar-li un cert aire gòtic. Inevitablement, hi abunden les referències als sants dominics i en especial a sant Doménec. S'hi conserven les despulles de santa Caterina de Siena.

Tanmateix, a banda d'aquestes referències generals, cal parar atenció als detalls que la lliguen a la memòria de la Corona d'Aragó, entre els quals, la capella dedicada a un sant valencià, Lluís Beltran (València, 1526-1581), gran missioner a Amèrica (no debades és patró de Colòmbia) i defensor de la causa dels indígenes davant les injustícies dels senyors, fins al punt que havien intentat d'assassinar-lo en diferents ocasions. Retornat a València, va ser prior del convent de Santa Anna (a Albaida) i encara és recordat a la capital valenciana no sols perquè encara hi ha la seua casa natalícia, sinó també per haver donat nom a un popular barri de la ciutat, el de la Font de Sant Lluís, nascut al voltant d'un brollador d'aigua dolça que, segons diuen, va retornar la salut al sant. En la mateixa susdita capella (la primera a la dreta, vora l'entrada) s'hi troba una gran pintura del genovés Giovan Battista Gaulli, més conegut per Il Baciccia (1639-1709). Aquest pintor va ser qualificat per Tormo com *el perspectivista más famoso [...] y el mayor creador de novedades italia-*

Tomba del cardenal valencià Pere Ferris al claustre de l'església de Santa Maria sopra Minerva. *Monumentos de españoles en Roma...* (1942).

nas de la pintura del siglo XVIII. La pintura crida l'atenció: el sant valencià acarona un crucifix que ix, en compte d'una bala, del canó d'una pistola, recordant així l'atemptat frustrat que va patir justament pel seu desig de justícia.

D'ací, el viatger pot creuar la nau central per buscar la quarta capella de l'esquerra (la dels Giustiniani), on trobarà un indret dedicat a un altre dominic valencià, sant Vicent Ferrer (1350-1419). Vincenzo Giustiniani fou general dels dominics des del 1558 fins al 1570 —després fou cardenal—, i ell i la seua família tenien el sant valencià com a protector. Per raó d'això, a la capella familiar hi ha una pintura de Bernardo Castello, també genovés, en la qual Vicent Ferrer predica davant dues figures que han mogut al dubte: alguns hi creuen veure un episodi del concili de Constança, amb l'emperador i el papa, però Tormo pensa que, en realitat, Ferrer s'adreça a Benet XIII (el papa d'Avinyó o antipapa, l'aragonés Pero Martines de Luna y Peres de Gotor, nascut a la vila d'Illueca el 1328 i mort a Peníscola el 1423) i a Ferran I d'Antequera en el moment del compromís de Casp (1412), que va decidir el futur de la Corona d'Aragó a favor de la dinastia dels Trastàmara. El sant valencià s'hi troba també representat en alguna escultura (tot just davant de la capella esmentada) amb el típic posat vicentí: un dit alçat sobre els caps dels fidels... Cal dir que Vicent Ferrer ha estat un sant amb molt d'èxit a Itàlia, especialment als territoris septentrionals i a l'extrem sud. A la ciutat de Pinerolo (al Piemont) s'hi troba el primer cicle pictòric anterior fins i tot a la seua canonització, i al regne de Nàpols i Sicília més de quaranta localitats el tenen per sant patró, com ho és del barri (*riione*) napolità de La Sanità.

El tercer dels elements essencials associats a la Corona d'Aragó no es troba ja dins el temple, sinó al claustre. Es tracta de la sepultura del cardenal Pedro Ferriz, en realitat, Pere Ferrís. Segons Tormo, la tomba —del segle xv— es troba justament sobre el mur est que formava part del temple de Minerva (*Aedes Minerva*, diu). Ferrís, nascut a Cocentina cap al 1415 i mort a Roma el 1478, és recordat al seu monu-

ment funerari com a *Cardinalis Tirasonensis* (cardenal de Tarassona, a l'Aragó) i el seu nom apareix escrit Petro Ferrici, *Citerior Hispania Oriundo*. Tormo lloa l'obra: *Adintelado, muestra en friso y en las pilastras, y finísimas, gentiles labores decorativas. El arco no tiene sino una muy grande inscripción [...] Pero es buena la estatua yacente (cerrados los ojos, mitra, casulla cerrada...), y son bellísimas la Virgen con el Niño y los dos Ángeles del neto de un arco y las dos cabecitas de serafines en las enjutas del mismo*. La Mare de Déu i el Xiquet són atribuïts per Tormo a Mino da Fiesole i la resta a Andrea Bregno o a Luigi Capponi. Pere Ferrís —a qui la inscripció de la seua tomba qualifica d'home carregat d'integritat, justícia, doctrina, exemple i servei— va ser canonge a Mallorca, auditor de la Rota romana per la Corona d'Aragó, llegat pontifici a Alemanya i bisbe de Tarassona el 1464. També va dedicar la seua saviesa humanística al servei de dos papes, Pau II (Barbo) i Sixt IV (Della Rovere). Va morir a Roma el 24 de setembre de 1478 a 63 anys. Els historiadors li atribueixen haver estat un fervent colleccionista de manuscrits humanístics. Molts dels seus llibres i documents, en morir, anaren a parar al cardenal Domenico della Rovere (i d'ací a la Biblioteca Apostòlica Vaticana, així com a la Biblioteca Nazionale de Torí). El seu testament, tanmateix, establia que una bona part de la seua col·lecció passaria a l'església de Santa Maria del Popolo, voluntat que mai no es va complir. Recerques més profundes (per exemple, Guéant, 2005-2007) mostren la importància de Pere Ferrís en l'àmbit humanístic assenyalant que fou ell qui va encarregar a un tal mestre dels Piccolomini la còpia de *De Situ Orbis* d'Estrabó (traduït per Guarino da Verona), la *Historia Augusta*, datada el 1470, i els *Antiquitatum Romanorum libri I-XI* de Dionís d'Halicarnàs, traducció del 1468. Gràcies a ell, doncs, es coneixen aquests tresors de la cultura clàssica!

Gaspar Escolano, en l'obra citada en l'apartat sobre San Giovanni in Laterano, reproduïx el discurs funerari que el franciscà Luigi d'Imola va dedicar, en llatí, a la memòria del nostre cardenal, soterrat a Santa Maria sopra Minerva. En aquest sentit homenatge, el franciscà no es descuida d'assenyalar Cocentaina com la pàtria del difunt i els seus estudis de llatinitat a València, *nobilíssima Ciudad, cabeça y señora de aquel Reyno*, per passar després a Lleida, a Bolonya i, finalment, a Roma.

En el capítol de testimonis perduts, el viatger ha de posar en marxa la seua imaginació per a reproduir laudes sepulcralcs de nombrosos súbdits de la Corona d'Aragó, amb noms que, al marge de les grans històries dels sants que hem visitat, com Lluís o Vicent, ens parlen de l'estima que aquesta església despertava entre els nostres compatriotes. Cadascun dels noms és una història particular, una espurna del passat, una pedra que referma la consistència de la presència aragonesa, catalana, valenciana i mallorquina a Roma. Les seues històries les podem recuperar gràcies als testimonis escrits que certificaven la seua presència al temple, com ara la de fra Tomàs Rippoll, nascut a Tarragona, que havia treballat de valent per a nombrosos papes en la seua dilatada vida (va morir a 94 anys, el 1797), com ara Benet XIII (Orsini, no Luna), Climent XIII i Benet XIV. O la de Francesc de Barcelona i la del seu fill, del 1363. O la de l'aragonés, doctor en dret, Luis Mateo (1476). La de Donat Berardo, mercader de les Balears, mort el 1520 a 75 anys. La de Guillem Ramon Saporta, de Lleida, doctor en lleis que el 1527, a càrrec propi, va dotar els altars dedicats a la Mare de Déu, a sant Miquel i a sant Jeroni. O la de Pere Beltran, mestre d'arts i teologia, bisbe de Barcelona i abans d'Abas (Sardenya), mort a 73 anys en tornar a Roma el 15 de juliol de 1490. Recordats siguen els seus noms...

IL GESÙ

«A causa de l'altura del turó capitolí i la disposició dels carrers, fa vent prou sovint als encontorns de l'església dels jesuïtes. Un dia el diable, diu el poble, es passejava per Roma amb el vent; en arribar a la Chiesa del Gesù, el diable va dir al vent: "Haig de fer una cosa a dins; espera'm ací". Des d'aleshores, el diable no n'ha tornat a eixir i el vent espera encara a la porta.»

Aquesta historieta de Stendhal, que mostra les escasses simpaties que l'escriptor francès tenia pels jesuïtes, ens serveix d'introducció a un dels temples més coneguts de Roma. I continua: «Aquesta magnífica església fou construïda el 1580 sobre plànols del Vignola; l'interior és molt ric; un pintor mediocre anomenat Baciccia la va omplir de grans frescos [...] Hi crida l'atenció, especialment, l'altar de l'esquerra, sota el qual reposa, en una tomba de bronze daurat, ornat de pedreria, el cos de sant Ignasi. Aquest aventurer espanyol, ple d'exaltació i un poc boig, va morir el 1556 i fou canonitzat el 1622».

A judici de la guia del 1900, però també de molts de nosaltres, ens trobem davant una de les més grans, belles i magnífiques esglésies de Roma. Edificada pel cardenal Alexandre Farnese a l'últim terç del segle XVI, segons les dimensions del Vignola, va ser continuada per Giacomo della Porta, responsable de la façana i de la cúpula. L'interior va ser remodelat generosament pel príncep Alessandro Torlonia, gràcies al qual, cap al 1861, es van folrar les pilastres originals de maçoneria amb marbres blancs i grocs de Verona. Construïda segons l'esperit del concili de Trento, ha estat model de molts altres temples de tot el món. Cal saber que aquest edifici és l'església mare de la Companyia de Jesús i la seu del pare general de l'orde.

La construcció d'aquesta església havia estat un desig d'Ignasi de Loiola, fundador de la Companyia de Jesús el 1540. Tanmateix, el sant d'Azpeitia es va haver de conformar amb una petita església (Santa Maria della Strada, en record de la qual encara hi ha una capella al Gesù) que durant la seua vida va ser la llar espiritual de l'orde. Mort el 1556, no fou fins el 1568 que començaren les obres del temple actual, ja sota el tercer general de la companyia (el segon havia estat, per breu temps, Diego Laínez), el sant valencià, besnet del papa Alexandre VI, Francesc de Borja, nascut a Gandia el 1510.

El nostre Tormo pensa, recolzant-se en la cronologia de la construcció del Gesù, que aquest home fou l'autèntic impulsor del temple que avui podem admirar. No busque, però, el viatger les seues despulles al temple (com sí que s'hi troben les de sant Ignasi de Loiola i el braç dret de sant Francesc Xavier). Al segle XVI encara hi eren, però el duc de Lerma se les emportà a Madrid, i començà així una peregrinació per diferents esglésies, fins que descansaren en la nova i provisional casa professa de l'orde. El 1931, aquest edifici fou cremat enmig dels aldarulls de l'època i, segons refereix Tormo, les cendres del sant valencià es fongueren per sempre amb la plata del bagulet que les contenia: la nostra font ens assegura que l'arquitecte Pedro Muguruza, que havia acudit al desenrunament del temple, va confessar-li que *mezcladas con la parcialmente fundida plata del arcón de las reliquias del Santo Borja, encontró tostadas parte de las cenizas sagradas*.

Però tornem ara a la vida de Francesc de Borja i al seu paper fonamental en el projecte arquitectònic del temple. Seguint Tormo, aquesta església, cap mundial de la Companyia de Jesús, va ser idea o «projecte» de sant Francesc de Borja ja el 1550, tot i que les obres no començaren fins el 1568 (i ell va morir el 1572). Gran part de la vida de Francesc de Borja,

quart duc de Gandia, baró i primer marquès de Llombai i lloctinent general de Catalunya, va discórrer entre les armes i el servei del rei Carles V. Vidu el 1546, professà els vots jesuítics dos anys després, si bé l'entrada «oficial» a l'orde no fou fins el 1551. A ell cal, doncs, atribuir-li *el empeño arquitectónico magnánimo y altisonante* del Gesù. Tormo li atribueix tres elements fonamentals en aquesta missió: la idea, el solar del temple i la influència necessària perquè el cardenal Alexandre Farnese en finançara la construcció. L'edifici marca una etapa en la tipologia edilícia, amb una nau única grandiosa perquè gran nombre de persones pogueren escoltar la predicació, i sense cor, perquè els jesuïtes, no tenint vida conventual pròpia, pensaven en un temple adreçat més cap a les necessitats dels fidels que no dels religiosos.

El viatger podrà trobar sengles altars al creuer dedicats a sant Ignasi de Loiola i a sant Francesc Xavier, però no trobarà en aquesta església una dedicació especial semblant a qui, segons Tormo, en fou el principal impulsor. Sí que hi ha una capella dedicada al sant valencià, la primera de l'esquerra, però el perspicaç Tormo no se n'accontenta perquè intueix, amb encert, que abans aquesta capella havia estat dedicada als apòstols Pau i Pere, presents en la pintura mural. El viatger podrà gaudir de la pintura d'Andrea Pozzo (1642-1709), que, almenys, salva la presència del sant valencià en una església a ell, possiblement, deguda. Fa pena el discret record de qui fou artífex fonamental d'aquest temple!

Finalment, els aragonesos podran visitar el lloc de descans de sant Josep Pignatelli, nascut a Saragossa el 1737, segon refundador de l'orde (que havia estat dissolt pel papa Climent XIV el 1773). Va morir el 1811 després d'haver ajudat a restaurar (1815) la Companyia de Jesús al Ducat de Parma. No debades, Miquel Batllori relata que, quan els je-

suïtes espanyols expulsats dels regnes hispànics al segle XVIII i dispersos per Itàlia volien explicar als qui només el coneixien per la fama qui era Pignatelli, deien senzillament: «un nou sant Francesc de Borja». El seu cos es trobava originàriament al costat dret del presbiteri, sobre la porta, amb un bust i dos relleus, el de la Caritat i el de l'Esperança. El 1938, el cos va ser dipositat dins d'un bagul a sota de l'altar de la segona capella de la dreta en companyia, entre altres, del cos del pare Pedro Arrupe, vint-i-vuitè preposit general de la Companyia de Jesús.

SANT'ADRIANO AL FORO ROMANO (O CURIA IULIA, O SENATUS)

Possiblement, si escrivim sobre l'església de Sant'Adriano, per més que hi afegim «al Foro Romano», el viatger no sabrà ben bé de quin temple li parlem. Val a dir que sorprén una mica trobar un nom tan poc conegut al costat de les grans esglésies d'aquest capítol. Ara bé, si parlem de la Curia Iulia o, encara més, del vell edifici del Senat de Roma, pot ser que se'ns desperte l'atenció. Tot siga dit: la mateixa atenció que se li va despertar a Benito Mussolini el 1923 quan va comprar el temple i el convent adjacent del mateix nom a l'Accademia di Spagna per unes 16.000 lires, en va enderrocar tot allò que li'n recordava l'ús religiós i el va recompondre com allò que ell i els seus arquitectes consideraven que havia de ser el tercer edifici del Senat romà, iniciat per Juli Cèsar i conclòs per August al Fòrum de Cèsar. Paga la pena veure les fotografies en blanc i negre dels jerarques del Fascio a les portes del nou símbol de la Roma imperial feixista, servint-se de l'enorme buit interior per a les reunions i concentracions del seu partit.